

Deconstruction of the Concept of God in the Modern Age: From Romanticism to the Critique of Religious Rationality¹

Farideh Lazemi,² Muhammad Asghari,³

Abstract

This article examines how the modern era, shaped by the Renaissance, the Scientific Revolution, and the rise of new philosophical paradigms, reshaped the very idea of God. Under the influence of Romanticism, materialism, mechanical determinism, and deepening religious skepticism, the classical image of a transcendent, absolute deity began to unravel.

As these intellectual currents gained ground, God came to be seen less as an objective, eternal being and more as a concept open to interpretation, one increasingly centered on human subjectivity. Religious language, once the province of metaphysical truth-claims, began to function more as a vehicle for psychological and social meaning.

David Hume's critique of causality and his incisive attacks on the traditional proofs for God's existence, especially in *An Enquiry Concerning Human Understanding* and *Dialogues Concerning Natural Religion*, proved pivotal. His arguments undermined rational theology and cleared the path for experiential and skeptical approaches to religion. Yet this anti-realist

¹ . **Research Paper**, Received: 23/7/2025; Confirmed: 115/911/2025.

² . Postdoctoral Researcher in Philosophy, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, University of Tabriz, Tabriz, Iran. (Corresponding Author).
(F.lazemi@tabrizu.ac.ir).

³ . Professor of Philosophy, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, University of Tabriz, Tabriz, Iran. (m-asghari@tabrizu.ac.ir).

This research was supported by a grant from the University of Tabriz under Contract No. 115/D, dated April 13, 2025. It was approved by the University Board of Directors and registered as Project No. 985 by the Research and Technology Council on March 15, 2025.

reimagining of God faces serious limitations: it struggles to express divine essence and attributes, often overlooks the existential dimension of faith, and fails to account for the depth of religious experience. We argue that a viable rethinking of God today must move beyond mere critique. It requires drawing on the rational resources of the tradition while engaging constructively with both modern deconstruction and post-structuralist reinterpretations. Only through such dialogue can faith be reformulated within a contemporary, meaning-oriented horizon.

Keywords: God, Modern Age, Deconstruction, Romanticism, Rationalism, David Hume.

Introduction

From the sixteenth century onward, modernity transformed every sphere of life, knowledge, politics, culture, and society. Empirical science displaced scholastic reasoning; inductive methods replaced Aristotelian syllogisms; Locke grounded knowledge in experience; and Newton's revolutionary physics opened new vistas of understanding. In this intellectual climate, religious rationality and classical metaphysics found themselves on the defensive.

Within this shifting landscape, the traditional notion of God, as absolute, eternal, and wholly transcendent, underwent profound change. Romanticism, with its emphasis on feeling and imagination, helped dislodge the dominance of rational theology. Rather than seeking transcendence through abstract reason, Romantic thinkers looked to lived human experience and aesthetic sensibility as the true sites of the divine.

Materialism and mechanical determinism reinforced this trend, denying freedom and teleology and presenting the cosmos as a closed, self-sufficient system. On the philosophical front, Hume's analysis of causality and his critiques of theistic proofs exposed the fragility of traditional arguments, revealing them to rest more on habit of mind than on necessity.

In this modern context, God came to be understood less as an ontologically independent reality than as a symbolic construct, embedded in language, social practices, and human psychology. Yet this very deconstruction, while liberating, left little room for positive theological claims.

This article traces how Romanticism and Hume, alongside other currents of modern thought, fueled the deconstruction of the concept of God and paved the way for contemporary post-structuralist theologies and meaning-centered approaches to faith.

Conclusion

The modern intellectual revolution, from the emotional turn of Romanticism to Hume's radical critique of religious rationality, profoundly reconfigured the idea of God. Romanticism relocated transcendence from metaphysical heights to the immediacy of human feeling and aesthetic experience. Hume, by reducing causality to mental habit, destabilized the very foundations of natural theology.

In this process, God gradually shifted from a self-subsistent, transcendent being to an anti-realist, interpretive construct. But this deconstruction is not without limits. It cannot offer a positive account of divine attributes, it neglects the communal and existential dimensions of faith, and it struggles to explain the richness of religious experience.

These tensions have propelled modern and contemporary theology, from Kantian rationalism to Derridean post-structuralism, to seek new strategies for reimagining the divine. The critique of religious rationality, far from ending theology, becomes the necessary prelude to its renewal. From Romantic introspection and the psychology of religion to post-structuralist hermeneutics, the history of modern thought shows that deconstruction is not the negation of faith but the very condition for re-envisioning it.

Acknowledgment

This article is based on a postdoctoral research project at the University of Tabriz (Contract No. 115/D, April 13, 2025), approved by the University Presidency and registered as Resolution No. 985 by the Research and Technology Council (March 15, 2025). The authors gratefully acknowledge the University of Tabriz for its generous support.

References

- Mohammad Balkhi, Mawlana Jalaluddin (1997), *Kulliyat-e Shams-e Tabrizi* [Collected Poems of Shams Tabrizi]. Tehran: Amir Kabir Publishin, (In Persian).
- Durkheim, Émile (2023), *The Elementary Forms of Religious Life* (B. Parham, Trans.), 9th ed, Tehran: Nashr Markaz, (In Persian).
- Freud, Sigmund (1961), *The Future of an Illusion* (H. Razi, Trans.), 1st ed, Tehran: Kaveh Publishing, (In Persian).
- Hume, David (2016), *A Treatise of Human Nature, Book I* (J. Peikani, Trans.), 1st ed, Tehran: Qoqnoos, (In Persian).
- Hume, David (2017a), *The Natural History of Religion* (H. Enayat, Trans.), 5th ed, Tehran: Kharazmi, (In Persian).

- Hume, David (2017b), *Dialogues Concerning Natural Religion (Another Reading)* (R. Rasoulipour & S. Mahtabpour, Trans.), 1st ed. Tehran: Hekma, (In Persian).
- Hume, David (2018), *An Enquiry Concerning Human Understanding* (K. Lajevardi, Trans.), 4th ed. Tehran: Nashr Markaz, (In Persian).
- Baxter, Andrew (1990), *An Enquiry into the Nature of the Human Soul, Wherein the Immateriality of the Soul is Evinc'd from the Principles of Reason and Philosophy* (2nd ed., 2 vols.), London.
- Browne, Peter (1728), *The Procedure, Limits and Extent of Human Understanding*, London.
- Butler, Joseph (1849), *The Works* (S. Halifax, Ed.; 2 vols.), Oxford: Oxford University Press.
- Clarke, Samuel (1978), *The Works* (4 vols.), London.
- Cudworth, Ralph (1845), *The True Intellectual System of the Universe: Wherein All the Reason and Philosophy of Atheism is Confuted, and its Impossibility Demonstrated* (J. Harrison, Trans.; 3 vols.), London: Thomas Tegg.
- Harris, John (1698), *The Atheistical Objections against the Being of God, and His Attributes, Fairly Considered and Fully Refuted*, Boyle Lectures.
- Hume, David (1932), *The Letters of David Hume* (2 vols, J. Y. T. Greig, Ed.). Oxford: Clarendon Press.
- Hume, David (1938), *An Abstract of a Treatise of Human Nature*, Reprinted in T. (editor not specified).
- Hume, David (1967), *A Letter from a Gentleman to His Friend in Edinburgh* (E. C. Mossner & J. V. Price, Eds.), Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Jackson, John (1733), *An Answer to a Book Entitled Things Divine and Supernatural Conceiv'd by Analogy with Things Natural and Human [by Peter Browne]*. London.
- Maclaurin, Colin (1968), *An Account of Sir Isaac Newton's Philosophical Discoveries* (with an introduction by L. Laudan). New York.

دوفصلنامه علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی،

سال ششم، شماره ۱۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴،

صص ۳۹۳-۴۱۴

ساختارشکنی مفهوم خدا در عصر مدرن:

از رمانتیسیسم تا نقد عقلانیت دینی^۱

فریده لازمی،^۲ محمد اصغری^۳

چکیده

این مقاله به بررسی تحولات مفهوم خدا در عصر مدرن می‌پردازد. با گسترش رمانتیسیسم، مادی‌گرایی، ضرورت‌گرایی مکانیکی، نسبی‌گرایی اخلاقی و شک‌گرایی نسبت به دین طبیعی و وحیانی، شالوده و بنیان سنتی مفهوم خدا دستخوش دگرگونی عمیق شده و در چارچوبی ضدرنالیستی بازتعریف گردیده است. در این چشم‌انداز، خدا از ویژگی‌های فراسویی و مطلق تهی می‌شود و تمامی زبان و یادکردهای دینی درباره او به چالش کشیده می‌گردد؛ امری که می‌توان آن را گونه‌ای ساختارشکنی از مفهوم خدا دانست. این تحول به‌ویژه تحت تأثیر فیلسوفانی چون دیوید هیوم شکل گرفت و در قرن حاضر نیز به‌طور فزاینده‌ای گسترش یافته است. با این حال، این رویکرد با کاستی‌هایی بنیادین مواجه است:

۱. مقاله پژوهشی، تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۵/۱ تاریخ تایید علمی: ۱۴۰۴/۶/۲۰.

۲. پژوهشگر پسادکتری فلسفه، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران،

F.lazemi@tabrizu.ac.ir

۳. استاد تمام فلسفه، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران،

m-asghari@Tabrizu.ac.ir

این مقاله از طرح پسادکتری دانشگاه تبریز با شماره قرارداد ۱۱۵/د مورخ ۱۴۰۴/۱/۲۵، مصوب هیأت رئیسه دانشگاه و شماره ۹۸۵، مصوبه شورای پژوهش و فناوری به تاریخ ۱۴۰۳/۱۲/۲۵ استخراج گردیده است.

ناتوانی در تبیین ذات و صفات خدا، نادیده گرفتن ماهیت دین و محدودیت در تبیین تجربه دینی. از این رو به نظر می‌رسد بازگشت به ظرفیت‌های سنت عقل‌گرایانه بتواند راهی برای بازاندیشی نسبت انسان با خداوند را بگشاید.

واژگان کلیدی: خدا، عصر مدرن، ساختارشکنی، رمانتیسیسم، عقل‌گرایی، دیوید هیوم.

۱. مقدمه

ظهور مدرنیته (Modernity) از سده شانزدهم میلادی به بعد، تحولات عظیمی در عرصه‌های معرفتی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی رقم زد. این تحولات با رشد علوم طبیعی، تقویت عقلانیت انتقادی، فردگرایی، آزادی‌های مدنی و نقد نهادهای سنتی همراه بود و به تدریج شالوده بسیاری از باورهای دیرپای دینی را متزلزل ساخت. در این میان، مفهوم خدا (Notion of God) به عنوان یکی از بنیادی‌ترین مقولات اندیشه دینی بیش از هر چیز دیگر تحت تأثیر فضای فکری و فلسفی مدرن قرار گرفت.

جریان‌هایی چون رمانتیسیسم (Romanticism)، مادی‌گرایی، ضرورت‌گرایی مکانیکی و نسبی‌گرایی اخلاقی، همراه با شک‌گرایی نسبت به دین طبیعی و وحیانی، بنیان‌های الاهیات سنتی را به چالش کشیدند. در این چشم‌انداز، خدا دیگر موجودی مطلق، فراسوی جهان طبیعت و قائم به ذات تلقی نمی‌شود، بلکه مفهوم او در چارچوبی ضد رئالیستی بازتعریف می‌گردد. این تحول به معنای نوعی ساختارشکنی (Deconstruction) از مفهوم سنتی خداست؛ یعنی فرآیندی که طی آن زبان، معانی و نمادهای دینی از ثبات پیشین خود تهی شده و در معرض پرسش قرار گرفته‌اند. فیلسوفانی همچون دیوید هیوم سهم به‌سزایی در این دگرگونی داشته‌اند. نقدهای هیوم بر دین طبیعی، بر براهین اثبات وجود خدا و بر مفاهیم متافیزیکی سنتی، راه را برای نگرشی تازه به مفهوم خدا گشود که در قرون بعدی و به‌ویژه

ساختارشکنی مفهوم خدا در عصر مدرن: از رمانتیسیسم تا نقد عقلانیت دینی/فریده لازمی، محمد اصغری/۳۹۹

در جهان معاصر گسترش یافت.^۱ از این منظر، مدرنیته نه فقط به معنای ظهور اندیشه‌های نوین، بلکه به معنای فرایند بازاندیشی و حتی گسست از چارچوب‌های سنتی الاهیات است. با وجود گسترش چنین نگرشی، بازتعریف ضدرنالیستی خدا با کاستی‌هایی جدی مواجه است؛ از جمله ناتوانی در تبیین ذات و صفات الهی، بی‌توجهی به ماهیت دین و محدودیت در تفسیر تجربه دینی. این کاستی‌ها ضرورت بازاندیشی در مفهوم خدا و بازگشت به ظرفیت‌های عقلانیت را آشکار می‌سازند تا افقی نو برای پیوند دوباره انسان با خداوند ترسیم شود.

این مقاله در پی آن است که با بررسی زمینه‌های تاریخی و فلسفی مدرنیته، نقش رمانتیسیسم و هیوم در ساختارشکنی مفهوم خدا را تحلیل کند و در نهایت امکان‌های بدیل عقل‌گرایی در مواجهه با این روند را نشان دهد.

^۱. هیوم را می‌توان از نخستین فیلسوفانی دانست که در چارچوب عقلانیت مدرن، به ساختارشکنی الاهیات سنتی دست زد. او با اتکا بر تجربه‌گرایی و شک‌گرایی، براهین اثبات وجود خدا، آموزه نفس‌نامیرا و اخلاق دینی را به چالش کشید و نشان داد که این ساختارها از بنیان معرفتی معتبر برخوردار نیستند. از این منظر، نقد هیوم را می‌توان گونه‌ای ساختارشکنی مدرن دانست که در دل پروژه روشنگری قرار دارد. در سده بیستم، ژاک دریدا (Jacques Derrida) این مسیر را در افقی پسامدرن پی گرفت. دریدا با روش دیکانستراکشن نشان داد که هیچ متن و مفهومی واجد معنای ثابت و نهایی نیست، بلکه همواره در شبکه‌ای از تفاوت‌ها و تعویق‌ها قرار دارد. این نگرش، در الهیات پسامدرن نیز بازتاب یافت و به بازاندیشی ایمان نه به عنوان پذیرش گزاره‌های ثابت، بلکه به مثابه تجربه‌ای گشوده، سیال و متکثر انجامید. بدین ترتیب، می‌توان گفت که پیوند میان ساختارشکنی مدرن (هیوم) و ساختارشکنی پسامدرن (دریدا) در این است که هر دو، هرچند با روش‌شناسی‌های متفاوت، در فروپاشی الاهیات عقلانی سنتی و نقد بنیادگرایی دینی هم‌صدا هستند. تفاوت در آن است که هیوم در چارچوب عقلانیت تجربی مدرن، و دریدا در بستر زبان و متن پسامدرن این پروژه را دنبال می‌کنند.

۲. مفهوم خدا و ابعاد مختلف آن

در روزگار مدرن، مفهوم خدا به تدریج از پیوند سنتی خویش با واقعیت نهایی و متعالی گسسته است. در این چارچوب، خدا دیگر آن جوهر نامتناهی، سرمدی، تغییرناپذیر و قائم به ذات مطلق نیست که خالق انسان و جهان دانسته می‌شد. فضای فکری و فرهنگی مدرن در غرب، و حتی تا حدی در شرق، دیگر نیازی به ارتباط با حقیقت سنتی و فراسوی هستی احساس نمی‌کند. در نتیجه، مفهوم خدا در این بستر عمدتاً به سوی تجربه‌های سکولار و غیردینی سوق یافته و از معنای سنتی خود فاصله گرفته است. برخی از پژوهشگران دین بر این باورند که این روند، به مثابه نوعی ساختارشکنی مفهوم خدا، زمینه‌ساز تساهل و تکثر در باورهای دینی انسان‌ها شده است. با این حال، پیامد ناخواسته این فرایند در بسیاری موارد، گرایش به دین‌گریزی و حتی دین‌ستیزی بوده است. زمینه تاریخی این تحول را باید در ظهور رمانتیسیسم جست‌وجو کرد. در اندیشه رمانتیک، احساسات و تجربه‌های فردی و ذهنی انسان، معیار اصلی قضاوت درباره ارزش‌های دینی محسوب می‌شوند. به همین سبب، مفهوم خدا در رمانتیسیسم نیز بر مبنای همین اولویت تجربه و عاطفه شکل گرفت. افزون بر آن، اندیشه‌های فیلسوفانی همچون دیوید هیوم سهم تعیین‌کننده‌ای در گسترش این رویکرد داشتند. نقدهای هیوم بر الاهیات عقلانی و دین طبیعی، بنیان‌های الاهیات سنتی را متزلزل ساخت و زمینه رشد روزافزون نگرش ضد رئالیستی به خدا را در فرهنگ غرب فراهم آورد؛ نگرشی که تا امروز نیز همچنان در حال گسترش است.

۳. هیوم و امر متعالی

در قرن هجدهم، دیوید هیوم با بازسازی دستگاه معرفت‌شناختی و روان‌شناختی خویش، راه را برای دگرگونی تلقی دینی و معنوی انسان گشود و مفروضات الاهیات سنتی درباره ذات واحد ثابت متعالی را به چالش کشید. هرچند در آثار او به صراحت نفی امر مطلق و متعالی اعلام نمی‌شود، اما منظومه استدلال‌هایش چنان است که دست‌یابی شناختی انسان به امر

ساختار شکنی مفهوم خدا در عصر مدرن: از رمانتیسیسم تا نقد عقلانیت دینی/فریده لازمی، محمد اصغری / ۴۰۱

متعالی را ممتنع یا دست کم بی‌پشتوانه می‌کند؛ چنان‌که به تعبیر مولانا «یافت می‌نشود، جسته‌ایم ما» (بلخی، ۱۳۷۶، ص ۲۵۵). این نتیجه بر شش گام تحلیلی استوار است:

۳،۱. گام اول: اصل روگرفت و تهی‌بودن محتوای تصور خدا

در گام اول هیوم با نظرات خود در باب خاستگاه تصورات آدمی نشان می‌دهد که انسان‌ها هیچ تصویری از خدا در خود ندارند. او ادراکات آدمی را در انطباعات و تصورات خلاصه می‌کند و در مقام یک فیلسوف نسبتاً نظام‌مند از این مطلب یک اصل کلی را استنتاج می‌کند. اصلی موسوم به اصل روگرفت (Copy Principle). معمولاً مخاطبان غیر متخصص از این اصل به سهولت عبور می‌کنند در حالی که اهل فن، چه در روزگار خود هیوم و چه بعدها، بر روی آن بسیار درنگ کرده‌اند. این اصل می‌گوید که تمام تصورات بسیط آدمی در نخستین ظهورشان از انطباعات بسیط مشتق شده‌اند (هیوم، ۱۳۹۵، ص ۲۷). هیوم پس از استنتاج این اصل به راستی آزمایی اصطلاحات مابعدالطبیعی، چون اصطلاح خدا، می‌پردازد. اهمیت کلی بررسی او از این تصور این است که تصور ما از خدا فاقد هر گونه محتوای بسنده و منسجم است و این امر نشانگر آن است که ما با اصطلاحی کاملاً بی‌معنا مواجه هستیم. در واقع، از آنجا که ما فاقد هر گونه انطباعات اصلی مرتبطی هستیم که می‌تواند تصور ما از خدا شمرده شود، محمضه معرفت‌شناختی ما در مورد علت عالم کاملاً روشن است. ما همانند انسان‌های نابینایی هستیم که تلاش می‌کنند تصویری از رنگ‌ها در خود ایجاد کنند، اما چطور می‌توانند وقتی که هیچ انطباعی از خود رنگ ندارند؟ (هیوم، ۱۳۹۵، ص ۲۷-۲۹؛ هیوم، ۱۳۹۶ الف، ص ۴۲؛ هیوم، ۱۳۹۶ ب، ص ۱۶۸؛ هیوم، ۱۳۹۷، ص ۱۴۸-۱۴۹؛ Hume, 1932, p. 187).

^۱. در واکنش به این پاسخ ممکن است استدلال شود اگرچه این مطلب درست است که هیوم در نوشته‌های متأخرش روشن ساخته که طبیعت و منشاءهای (منشأهای) تصور ما از خدا بسیار مسئله‌ساز است اما در رساله هیچ گواهی بر این امر وجود ندارد. در پاسخ به این خط استدلال باید توجه خواننده را به شواهدی جلب

۳،۲. گام دوم: تحلیل امتداد، مکان و نامتناهی و پیامدهای الاهیاتی

در گام دوم هیوم با رد تقسیم‌پذیری نامتناهی امتداد از طریق اثبات تقسیم‌ناپذیری نامتناهی آن وجود، وحدت، و در همه پیدایی خدا را بی اعتبار می‌کند (هیوم، ۱۳۹۵، ص ۵۵-۷۲). زیرا اگر ما بپذیریم که تصویری از مکان بدون ماده نداریم، نخواهیم توانست وجود مکان حقیقی (Real Space) را اثبات کنیم. و در نتیجه اگر نتوانیم وجود مکان حقیقی را اثبات کنیم، نخواهیم توانست وجود ضرورتاً موجودی که از این حالت نامتناهی، یعنی؛ مکان حقیقی، پشتیبانی می‌کند را اثبات کنیم. بنابراین، به وضوح و به نحوی فاجعه‌بار دیدگاه‌های هیوم

کرد که نشان می‌دهد دیدگاه‌های هیوم در خصوص مسئله تصور ما از خدا آشکارا حاوی پیامدهای غیردینی است. بدین منظور لازم است ضروری‌ترین اصل نظریه تصورات هیوم بررسی گردد. مطابق نظریه تصورات هیوم ما به خدا به واسطه تصوراتمان از صفات الهی معرفت می‌یابیم. صفاتی همچون وجود، وحدت، بساطت، آگاهی، قدرت، آزادی، خوبی، و عدالت. نگاهی گذرا به بخش‌های مختلف رساله نشان می‌دهد که هیوم درباره تمامی این تصورات حرف‌های زیادی برای گفتن دارد. حرف‌هایی که برای دیدگاه الهیات ارتدوکس بسیار مسئله‌ساز است. برای فهم این مطلب اجازه دهید تصویری را در نظر بگیریم که هیوم در رساله با ارجاع خاص به تصور خدا از آن بحث کرده است. تصور قدرت. اهمیت این تصور به این است که به صفت قدرت مطلق مربوط است. یک صفت الهی که ارتدوکس آن را مهم می‌داند. زیرا به موضع خدا به عنوان خالق و حاکم عالم مربوط است. در چندین جای رساله هیوم اشاره می‌کند که ما از موجودی که از هر نوع قدرتی برخوردار باشد تصویری نداریم و تصورات ما محدود به موجوداتی است که از قدرتی به مراتب کمتر از قدرت نامتناهی برخوردارند (هیوم، ۱۳۹۵، ص ۳۲۶-۳۲۷). در نقل قولی که در بخش سوم رساله پدیدار گشته، آنجا که بحث از تصور پیوند ضروری است، هیوم درباره اظهار لاک یعنی این عقیده که ما می‌توانیم با تأمل در کنش‌های ذهن یا اراده‌مان تصویری از قدرت کشف کنیم بحث کرده و آن را رد می‌کند (هیوم، ۱۳۹۵، ص ۲۲۲). پیامد بدیهی این امر این است که ما نمی‌توانیم به وسیله ساخت نخستین تصور از قدرت بر مبنای تجربه‌مان از ذهن‌مان و اراده‌های آن تصویری از قدرت نامتناهی خدا ایجاد کنیم.

وجود، وحدت، و در همه پیدایی خدا را بی اعتبار می کند.^۱ بدتر اینکه به نظر هیوم تصور ما از مکان از اجزای تقسیم پذیر تشکیل یافته است (همان، ص ۶۳). پیامد الهیاتی بارز این امر این است که ما نمی توانیم بر اساس تصورمان از مکان، وجود موجود کاملاً تقسیم ناپذیر را استنباط کنیم. همچنین، مطابق گفته هیوم ما هیچ تصویری از هیچ موجود ممتدی که نادیدنی و نابسودنی است نداریم (همان، ص ۷۰). از این رو، معرفت ما به متعلقاتی محدود می شود که موجودات ممتدی اند. بنابراین، هیوم کل فرض موجودات نامادی ممتد را به دلیل آنکه فاقد هر گونه بنیادی در تجربه هستند رد می کند. انتقاد گسترده تری از آموزه جوهر نامادی ممتد و غیر ممتد بعداً در قسمت پنجم و ششم بخش چهارم کتاب اول رساله عرضه شده است. اما ادعایی که هر چیز ممتدی صرفاً به وسیله قوای بینایی و لامسه نمایان می شود، به وضوح، هر گونه تصویری از خدا یا نفوس را به عنوان موجودات نامادی ممتد منتفی می کند.

همین سخن در باب توانایی ما در تشکیل تصویری کافی و بسنده از عدم تناهی نیز صادق است. هیوم بحث خود درباره مکان و زمان را با ملاحظه این امر آغاز می کند که توانایی ذهن آدمی محدود و متناهی است و اینکه ما هیچ دریافت کافی و بسنده ای از عدم تناهی نداریم (همان، ص ۷۱). پیامد الهیاتی بارز این امر این است که همه استدلال هایی که به طبیعت نامتناهی یا موجود نامتناهی مربوط می شوند، فراتر از حدود توانایی ذهن انسان قرار

^۱. از نظر مدافعان دین مسیح مکان و زمان خصوصیات یا حالت های ضرورتاً موجودند که آشکارا بر وجود ضروری جوهری نامادی و نامتناهی اشاره دارند. این برهان به این فرض بستگی دارد که ما می توانیم از مکان خالی از جسم تصوراتی را تشکیل دهیم. این مدافعان دینی در فرازهایی از آثار خود به این امر اشاره کرده و استدلال می کنند که ما می توانیم وجود ضروری خدا را از طریق نشان دادن این امر که از مکان خالی از جسم تصویری داریم تثبیت کنیم. تبیین هیوم از تصور ما در باره مکان آشکارا این مسیر استدلال را تضعیف می کند (Clarke, 1978, pp. 753-908).

می‌گیرند.

۳,۳. گام سوم: نقد مبانی استدلال‌های علی برای وجود خدا

هیوم وجود و صفات خدا را بار دیگر با تحلیلی که از استدلال علی (Causal Argument) ارائه می‌دهد به چالش می‌کشد. زیرا به گفته این فیلسوف شق اول اصل علی؛ یعنی این گزاره که هر آنچه به وجود می‌آید، باید خود یک علت وجود داشته باشد، نه به نحو شهودی یقینی است و نه به نحو برهانی یقینی است (همان، ص ۱۱۸). زیرا هیچ تناقضی در فرض اینکه چیزی می‌تواند بدون علت از هیچ به وجود آید وجود ندارد. از سویی دیگر، اگر ما بخواهیم به نحو پیشینی استدلال کنیم، در این صورت هر چیزی می‌تواند هر چیزی را به وجود آورد (همان، ص ۲۳۶). هیوم از این دو ادعا استفاده می‌کند و نشان می‌دهد که اثبات وجود هر هستنده‌ای، که خدا نیز جز این هستنده‌هاست، ناممکن است (هیوم، ۱۳۹۷، ص ۱۶۶).

۳,۴. گام چهارم: استقراء، احتمال و نقد معجزات

در گام چهارم هیوم با ارائه تبیین طبیعت‌گرایانه خود از استقراء (Induction) و بنیان احتمال (Probability)؛ یعنی این تبیین که باورهای ما درباره آتی محصول عملکردهای تخیل از طریق تأثیرات عادت است، به طور چشمگیری، به اعتبار عملی آموزه حیات‌آخروی و آموزه ثواب و عقاب آتی اعمال ضربه می‌زند (هیوم، ۱۳۹۵، ص ۲۰۶-۲۰۷؛ هیوم، ۱۳۹۷، ص ۱۴۰-۱۶۵؛ Hume, 1938, pp. 646-654؛ Hume, 1967, p. 22). او این ضربه را با توهّم دانستن باور به گواهی معجزات و چرایی باور به کتاب مقدس کاری‌تر می‌کند (هیوم، ۱۳۹۵، ص ۲۰۲؛ هیوم، ۱۳۹۷، ص ۱۶۹-۱۷۰).

۳,۵. گام پنجم: پیوند ضروری، قدرت و نسبت آن با قدرت مطلق

(، یعنی؛ تصور پیوند ضروری، یا آنچه به Causation دیگر مؤلفه بحث هیوم از علیت (God's خدا (قدرت و اثربخشی علل مربوط است، به طور چشمگیری، قدرت مطلق (را که بلاواسطه‌ترین و Doctrine of The Creation و آموزه خلقت (Omnipotence بارزترین گواه قدرت خداوند است زیر سؤال می‌برد. هیوم با شناسایی منشاء صحیح تصور

آدمی از ضرورت یا قدرت علی، یعنی با تغییر نظر خود از متعلق‌ها به سمت ادراکات، هم نقش خدا را به چالش می‌کشد، و هم اینکه نشان می‌دهد اصطلاحاتی چون ضرورت (و قدرت معنا ندارند (هیوم، ۱۳۹۵، ص ۲۲۳-۲۳۲). و چون چنین است، پس، Necessity همه صحبت‌ها از قدرت مطلق خدا هم غیر قابل فهم می‌شود (همان، ص ۲۲۶-۳۲۷). چرا که ما هیچ انطباعی نداریم که بشود تصور الوهیت را به آن ارجاع داد (همان، ص ۲۲۰-۳۲۷). حتی ما انسان‌ها نمی‌توانیم تصور قدرت فعال را از تأمل در اراده‌مان استخراج کنیم. زیرا ذهن انسان همانند ماده نمی‌تواند مفهومی از نیرو داشته باشد، و وقتی که تجربه را همراهی می‌کنیم، تنها چیزی که می‌یابیم، معیت، توالی، و پیوند دائم بین اشیاء است (هیوم، ۱۳۹۷، ص ۷۰).

۳،۶. گام ششم: شکاکیت درباره جهان خارج و فروکاست استدلال‌های

الهیاتی

دست آخر، دیدگاه‌های هیوم درباره وجود عالم مادی نشان می‌دهد که خدا وجود ندارد. هیوم با ارائه تبیین خود از طریقه به‌بار آمدن باورمان از وجود جسم (یعنی این تبیین که باور ما به وجود جسم باوری نیست که بشود با استدلال فلسفی یا با عقل اثباتش کرد و این عادت است که ما را وادار به پذیرش وجود خارجی جسم می‌کند، و این همان چیزی است که عقل از قبول آن ابراء دارد) (هیوم، ۱۳۹۵، ص ۳۰۷-۳۵۰)، و نیز با به‌کارگیری اصل شکاکانه (Skeptical Principle) (یعنی این ادعا که باور طبیعی ما به وجود جسم نه با عقل قابل توجیه است و نه با حس، و حتی این باور باوری است که در تقابل با عقل است و در واقع یک توهم است) (هیوم، ۱۳۹۵، ص ۲۸۳-۲۹۰؛ هیوم، ۱۳۹۷، ص ۱۵۸-۱۵۹)، و اصل طبیعت-گرایانه (Naturalist Principle) خود (یعنی این ادعا که انسان به‌طور غیرارادی و با قوه تخیل خود و در درجه نخست به شکل عامیانه و بعداً به شکل نظام فلسفی مجبور به پذیرش وجود خارجی جسم است، باوری که همچنان چیزی بیش از یک توهم نیست) (هیوم،

۱۳۹۵، ص ۲۸۴-۲۸۵)، هم استدلال‌هایی که به‌طور پیشینی و پسینی می‌کوشیدند وجود خدا را با معرفتی که ما از وجود عالم مادی داریم اثبات کنند، به چالش می‌کشد، و هم اینکه اثبات می‌کند که خداوند نمی‌تواند وجود داشته باشد. در واقع، هیوم با استفاده از شکل ضعیف اصل شکاکانه خود (یعنی این ادعا که ما هیچ توجیهی برای باورمان به وجود جسم نداریم، اما باور ما به وجود جسم هم یک باور نادرست نیست) و نسخه قوی اصل شکاکانه خود (یعنی این ادعا که باور طبیعی ما به وجود جسم در تقابل با عقل است و در واقع، یک توهم است)، و اصل طبیعت‌گرایانه خود (یعنی این اصل که انسان به‌طور غیرارادی مجبور به پذیرش وجود خارجی جسم است)، فریب (Deception) طبیعی حواس را پیش می‌کشد تا نشان دهد که خدا نمی‌تواند وجود داشته باشد.

بر پایه این شش گام، امر متعالی از دسترس معرفتی انسان بیرون می‌ماند و زبان الاهیاتی از محتوای اثبات‌پذیر تهی می‌شود. پیامد دینی مدرنیته، در نتیجه، نوعی فقر قدسی است: دینی که هرچه بیشتر به کارکردهای روان‌شناختی و اجتماعی فروکاسته می‌شود. از منظر نقّادان، در قرائت رماتیکی نیز خطر ابزاری‌شدن دین - به‌منزله ابزار خودتحقیق یا سازگاری اجتماعی - پررنگ است. درست در همین جا است که بازگشت به ظرفیت‌های عقل‌گرایی به‌مثابه بدیل نظری برای بازاندیشی نسبت انسان و خداوند اهمیت می‌یابد.

۴. دین به منزله یک ابزار

ملاحظات هیوم درباره دین نشان می‌دهد که او به‌روشنی حضور و کارکرد دین را در پرتو همین ایده تبیین می‌کند. از منظر او، دین نه حقیقتی مستقل و آسمانی، بلکه ابزاری است که بشر برای پاسخ‌گویی به نیازهای روانی و اجتماعی خود پدید آورده است. هیوم به‌عنوان فیلسوفی مدرن بر این باور است که وظیفه اصلی دین، درمان ترس‌ها و اضطراب‌های انسان به شیوه‌ای مناسب و قابل پذیرش است. بیماری، فقر و تنگدستی، شرایط نامساعد اقلیمی و انبوهی از مسائل دیگر، انسان را به هراس و اضطراب می‌افکنند. در چنین تنگناهایی، آدمی

برای غلبه بر ترس و وحشت خویش به دین پناه می‌برد تا آرامش یابد (هیوم، ۱۳۹۶ الف، ص ۷۳-۷۴). بر این اساس، دین از دیدگاه هیوم ساخته دست بشر است که به‌ویژه در موقعیت‌های دشوار و بحرانی، به او آرامش و تسلی می‌بخشد. بنابراین، دین نه تنها از حیث فردی، بلکه از منظر اجتماعی نیز نقشی تثبیت‌کننده و سامان‌دهنده در زندگی انسان ایفا می‌کند. به تعبیر دیگر، دین برای هیوم همچون ابزاری روان‌شناختی و اجتماعی عمل می‌کند که کارکرد اصلی آن نه کشف حقیقت متافیزیکی یا تأمین بنیانی عقلانی برای اخلاق، بلکه ایجاد نوعی توازن در برابر اضطراب‌های وجودی است. هیوم در این نگاه به دین، عملاً به‌سوی تحلیلی طبیعت‌گرایانه گام برمی‌دارد؛ زیرا منشأ دین را در نیازها و عواطف بشری جست‌وجو می‌کند، نه در وحی و حقیقتی متعالی. همین امر سبب می‌شود که دین در فلسفه او جایگاهی کارکردی داشته باشد: دین ابزاری است برای مدیریت روان انسان و سامان‌دهی روابط اجتماعی، نه راهی به‌سوی شناخت خداوند یا دسترسی به واقعیت‌های نهایی. این برداشت، از یک‌سو هیوم را به جامعه‌شناسی دین نزدیک می‌کند، زیرا همانند دورکیم (Émile Durkheim) و فروید (Sigmund Freud) بر کارکرد آرام‌بخش و تسلی‌بخش دین تأکید دارد؛^۱ اما از سوی دیگر، تفاوت مهم او در رویکرد تجربه‌گرایانه‌اش نهفته است. هیوم

۱. امیل دورکیم در کتاب *صور بنیانی حیات دینی* دین را پیش از هر چیز پدیده‌ای اجتماعی می‌داند که کارکرد اصلی آن حفظ انسجام جمعی و کاهش اضطراب‌های ناشی از ناامنی‌های اجتماعی است. به باور او، آیین‌های دینی نه تنها نوعی وحدت اجتماعی را تحکیم می‌بخشند بلکه به فرد احساس آرامش و تعلق می‌دهند، احساسی که در برابر تهدیدهای بیرونی نوعی سپر روانی ایجاد می‌کند (دورکیم، ۱۴۰۲، ص ۳۵-۴۰). زیگموند فروید نیز در اثر مهم خود *آینده یک پندار دین* را پاسخی روانی به درماندگی‌های وجودی انسان می‌داند. او معتقد است که دین نوعی روان‌درمانی جمعی است که با ارائه تصاویری از پدر حمایتگر و عدالت‌ورز، اضطراب‌های بنیادین انسان درباره مرگ، شر، و ناعدالتی را فرو می‌نشاند. در این چارچوب، دین نقشی مسکن و آرام‌بخش بر عهده دارد که اگرچه حقیقت عینی ندارد، اما از نظر روانی برای تحمل دشواری‌های زندگی کارآمد است (فروید، ۱۳۴۰، ص ۶۵-۷۰).

برخلاف متفکران پس از خود، تبیین دینی را به جای تحلیل کلان اجتماعی یا روان‌کاوانه، در چارچوب تجربه‌گرایی فلسفی عرضه می‌کند و از این رهگذر، دین را پدیده‌ای طبیعی و بشری معرفی می‌نماید.

۵. ساختار شکنی مفهوم خدا

مفهوم خدای رمانتیسیسم، با وجود برخی جذابیت‌ها در ساحت تجربه دینی و تأکید بر احساسات فردی، در عمل برای سامان‌دهی حیات فکری و اجتماعی بشرِ مدرن، ضعف‌های بنیادین دارد. این ضعف‌ها سبب شده است که بازاندیشی در این مفهوم در قالب پارادایم‌های پسامدرن (Postmodern) ضرورتی انکارناپذیر یابد؛ بازاندیشی‌ای که خود متکی بر ساختارشکنی است. همان‌گونه که مفهوم خدای رمانتیسیسم در برابر مفهوم خدای سنتی به‌مثابه نوعی ساختارشکنی پدید آمد، اکنون خود نیز در معرض ساختارشکنی قرار گرفته است.

فیلسوفان عقل‌گرای مسیحی در قرن هجدهم، با پرورش نوعی عقلانیت انتقادی، زمینه‌های این رویکرد ساختارشکنانه را فراهم کردند. آنان در مواجهه با رمانتیسیسم، به کاستی‌های آن اشاره کرده و کوشیدند با طرح آموزه‌ها و براهین تازه، جایگاه عقل در الهیات را احیا کنند. این آموزه‌ها طیفی وسیع را دربرمی‌گرفت: از آموزه بازنمایی‌گرایی الهیاتی (Doctrine of The Theological Representationalism) گرفته تا آموزه خلاء واقعی (Doctrine of The Real Vacuum)، از اصل لوکرتیوس چیزی نمی‌تواند از هیچ پدید آید گرفته تا اصل حکومت اخلاقی خداوند در عالم، از آموزه طبایع آفریننده (Doctrine of The Plastic Natures) گرفته تا آموزه بی‌کنشی ماده (Doctrine of The Inactivity of Matter)، از استناد به معرفتی که آدمی به وجود ماده دارد گرفته تا ده‌ها آموزه دیگر. هدف اصلی این کوشش‌ها بازگرداندن مفهوم خدا به صحنه فلسفه و علم بود، مفهومی که

ساختار شکنی مفهوم خدا در عصر مدرن: از رمانتیسیسم تا نقد عقلانیت دینی/فریده لازمی، محمد اصغری/ ۴۰۹

تحت فشار رمانتیسیسم و شک گرایی عصر جدید به حاشیه رانده شده بود. برای آشنایی با این آموزه‌ها می‌توانید به کتاب‌های برجسته‌ترین مدافعان دین مسیح، چون کادورث (Ralph Cudworth)، کلارک (Samuel Clarke)، و باکستر (Andrew Baxter)، رجعت کنید. این مدافعان دینی در کتاب‌ها، نامه‌ها، و مجموعه مقالات خود با توسل به نقش عقل و شهود در فهم‌مان از تصور خدا، وجود مکان مطلق، وجود عالم مادی، و انتساب کارگری‌های ماده به خداوند، به دفاع از وجود و صفات خدا پرداخته‌اند. شاید مطالعه کتاب *نظام عقلی راستین جهان* (The True Intellectual System Of The Universe) رالف کادورث (Cudworth, 1845, pp. 57-58, 90-91, 122, 214-215, 223، گفتاری در خصوص وجود و صفات خداوند (Discourse Concerning the Being and Attributes of God) ساموئل کلارک (Clarke, 1978, pp. 524, 537-538, 697-727) و کاوشی در خصوص طبیعت نفس آدمی (An Enquiry into the Nature of the Human Soul) آندره باکستر (Baxter, 1990, pp. 1, 79-80, 317)، مفید باشد. خواندن کتاب *اعتراضات* (The Atheistical Objections against the Being of God, and his Attributes, fairly considered and fully refuted) جان هریس (John Harris) (Harris, 1698, p. 408) و *گستره و حدود فاهمه بشری* (The Procedure, Limits and Extent of Human Understanding) پیتر براون (Peter Browne) (Browne, 1728, p. 29) نیز توصیه می‌شود. با وجود این، آموزه‌های یادشده نیز از کاستی‌ها و تناقض‌هایی اساسی رنج می‌برند. برای مثال، آموزه بازنمایی گرایی الهیاتی در عمل به نوعی الهیات سلبی فروکاسته می‌شود که تمایزی روشن با شک گرایی (Skepticism) و حتی خدا ناباوری (Atheism) ندارد.^۱

^۱ جان جکسون (John Jackson)، در پاسخ به کتاب *امور الهی و فراطبیعی درک شده با [آموزه] همانندی* (Analogy with An Answer to a Book entitled Things divine and supernatural conceived by)

همچنین ادعای برخی از متفکران مبنی بر اینکه مکان، حالتی از ذات خداست، می‌تواند به نتایج خداناباورانه بینجامد، چراکه مکان را نه وابسته به خدا، بلکه جوهری مستقل و قائم-به ذات معرفی می‌کند.^۱ افزون بر این، نسبت دادن تمام کنش‌ها و کارگری‌های ماده به اراده مستقیم خداوند نیز با پرسش‌های انتقادی مواجه است؛ زیرا به نادیده گرفتن نقش علل ثانویه (Second Causes) و مکانیسم (Mechanism) طبیعی می‌انجامد، عناصری که خود بخشی اساسی از ساختار طبیعت‌اند.^۲

در نتیجه، تلاش فیلسوفان عقل‌گرا برای بازسازی مفهوم خدا، هرچند واکنشی مهم در برابر

Things natural and human) از این اصل دفاع کرده است. او در این اثر استدلال می‌کند که برای اینکه ما بتوانیم به خدا معرفت پیدا کنیم باید بتوانیم از او و صفاتش تصور و مفهوم درست تشکیل دهیم. بدون داشتن تصور و مفهوم درست از خدا ما نمی‌توانیم درخصوص امور مرتبط با دین و الوهیت نه تصدیقی انجام دهیم و نه استدلالی کنیم. زیرا در این حالت همه چیز به یک میزان هم درست است و هم نادرست است (Jackson, 1733, pp. 6-29).

^۱. برای آشنایی با این استدلال می‌توانید به کتاب *قیاس دین* (Joseph Butler, *Analogy of Religion*) جوزف باتلر (Joseph Butler)، مراجعه کنید. باتلر در این اثر تصدیق می‌کند که اگر بدهی می‌بود که مکان خصوصیت یا حالت یک جوهر خود موجود است و نه یک جوهر، بنابراین ما می‌توانستیم به راحتی خداناباوران را مغلوب کنیم. اما ما نمی‌توانیم این چنین کنیم. زیرا این ادعا که مکان خصوصیت یا حالت یک جوهر خود موجود است و نه یک جوهر یک ادعای بسیار تردید آمیز است که به خداناباوری می‌انجامد (Butler, 1849, p. 355).

^۲. برای روشن شدن این اعتراض به کتاب *تبیین اکتشافات نیوتن نیوتن* (Colin Maclaurin, *Discoveries*) کولین مک‌لورین (Colin Maclaurin) مراجعه کنید. مک‌لورین در این اثر فرضیه را رد می‌کند که کارگری‌ها و عملکردهای طبیعت به وسیله اراده بی‌واسطه خداوند اداره می‌شوند. او در این اثر ادعا می‌کند که خداوند منشأ همه اثر بخشی‌ها است. با این حال، این جایگاه به علل ثانویه واگذار شده است تا در فرمان‌برداری او عمل کنند و مکانیسم هم سهم خود را دارد (Maclaurin, 1968, pp. 388-389).

ساختارشکنی مفهوم خدا در عصر مدرن: از رمانتیسیسم تا نقد عقلانیت دینی/فریده لازمی، محمد اصغری / ۴۱۱

رمانتیسیسم و شک‌گرایی بود، اما به دلیل ضعف‌های درونی نتوانست بنیان کاملاً استواری برای الهیات مدرن فراهم آورد. از همین رو، بحث دربارهٔ ساختارشکنی مفهوم خدا همچنان باز و زنده باقی مانده و نیازمند رویکردهای تازه‌ای است که بتوانند نسبت عقلانیت، دین و تجربهٔ دینی را به گونه‌ای متوازن بازتعریف کنند.

۶. نتیجه و ارزیابی

با توجه به آنچه گفته شد، روشن است که رمانتیسم با نقد و ساختارشکنی مفهوم خدای سنتی، تلاشی جدی در جهت به حاشیه راندن امر متعالی متافیزیکی انجام داد. این جنبش در پی آن بود که از قید و بند الاهیات کلاسیک و تصور ایستای خدا رهایی یابد و تجربهٔ زیستهٔ انسان و عاطفهٔ او را جایگزین مفاهیم خشک و عقلانی گذشته سازد. با این همه، رمانتیسم گرفتار این کاستی اساسی شد که در چارچوب آن، انسان دیگر راهی برای رسیدن به واقعیت نهایی یا شناخت ماهیت دین در افق سنتی نمی‌یابد. در نتیجه، ساختارشکنی در این چارچوب، گرچه ضروری است، اما به تنهایی نمی‌تواند ما را به شناختی ایجابی از دین رهنمون شود. از این منظر، گسترش تفکر انتقادی و رویکردی نقادانه نسبت به سنت دینی ضرورتی انکارناپذیر دارد. عقل‌گرایان مسیحی با طرح مباحث معرفت‌شناختی و الهیاتی نخستین گام‌ها را در این مسیر برداشتند و امکان رویکردی بدیل نسبت به رمانتیسم را فراهم آوردند؛ رویکردی که می‌کوشد میان ایمان و عقل توازنی برقرار کند. با این حال، این جریان نیز به دلیل اتکای بیش از حد بر عقل استدلالی و ناتوانی در پاسخ‌گویی به نیازهای وجودی و روان‌شناختی بشر، نمی‌تواند به‌طور کامل در بافت جامعهٔ مدرن و پسامدرن ترویج یابد. در این نقطه، پیوند میان ساختارشکنی مدرن و پسامدرن اهمیت می‌یابد. در حالی که رمانتیسم و عقل‌گرایی مسیحی هر دو به گونه‌ای در صدد بازاندیشی دین بودند، اندیشهٔ پسااستارگرا، به‌ویژه در خوانش ژاک دریدا و الهیات پسااستارگرا، نشان می‌دهد که خود مفهوم خدا و دین می‌تواند در افق گشودگی، تأویل‌پذیری و تعلیق معنا بازسازی شود. این افق تازه، نه

بازگشت ساده به سنت است و نه دل‌سپردن کامل به عاطفه رمانتیک، بلکه تلاشی است برای بازاندیشی ایمان به مثابه تجربه‌ای انسانی، آرام‌بخش و معناگرا که در برابر اضطراب‌ها و بحران‌های زندگی نقش ایفا می‌کند. از این رو، می‌توان گفت پروژه مدرن و پسامدرن در باب دین، از نقد الاهیات عقلانی و سنتی آغاز می‌شود، با رمانتیسم و روان‌شناسی دین (همچون تحلیل‌های فروید و دورکیم درباره نقش آرام‌بخش دین) ادامه می‌یابد و در نهایت در پسا ساختارگرایی به نوعی بازسازی انتقادی و تأویلی از ایمان می‌انجامد. این مسیر نشان می‌دهد که ساختار شکنی نه نفی دین، بلکه شرط امکان بازاندیشی آن در دنیای معاصر است.

تقدیر و تشکر

این مقاله برگرفته از طرح پسادکتری دانشگاه تبریز با شماره قرارداد ۱۱۵/د مورخ ۱۴۰۴، مصوب هیأت رئیسه دانشگاه و شماره ۹۸۵، مصوبه شورای پژوهش و فناوری به تاریخ ۱۴۰۳/۱۲/۲۵ است. نگارندگان مایل‌اند مراتب سپاس‌گزاری خود را از دانشگاه تبریز به سبب حمایت‌های سازمانی در راه‌اندازی و اجرای این دوره پژوهشی ابراز نمایند.

منابع

- بلخی، مولانا جلال‌الدین محمد (۱۳۷۶)، کلیات شمش تبریزی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- دورکیم، امیل (۱۴۰۲)، صور بنیانی حیات دینی، ترجمه باقر پرهام. چاپ نهم تهران: نشر مرکز.
- فروید، زیگموند (۱۳۴۰)، آینده یک پندار، ترجمه هاشم رضی، چاپ اول. تهران: نشر کاوه.
- هیوم، دیوید (۱۳۹۵)، رساله‌ای درباره طبیعت آدمی، کتاب اول، ترجمه جلال پیکانی. چاپ اول. تهران: انتشارات ققنوس.

ساختار شکنی مفهوم خدا در عصر مدرن: از رمانتیسیسم تا نقد عقلانیت دینی/فریده لازمی، محمد اصغری / ۴۱۳

- هیوم، دیوید (۱۳۹۶ الف)، تاریخ طبیعی دین، ترجمه حمید عنایت، چاپ پنجم، تهران: انتشارات خوارزمی.
- هیوم، دیوید (۱۳۹۶ ب)، گفت و گوهایی درباره دین طبیعی (خوانشی دیگر)، ترجمه رسول رسولی پور و سوده مهتاب پور. چاپ اول. تهران: انتشارات حکمت.
- هیوم، دیوید (۱۳۹۷)، کاوشی در خصوص فهم بشری، ترجمه کاوه لاجوردی، چاپ چهارم. تهران: نشر مرکز.

- Baxter, Andrew (1990), *An Enquiry into the Nature of the Human Soul, Wherein the Immateriality of the Soul is evinced from the Principles of Reason and Philosophy*, 2nd ed. 2 vols, London.
- Browne, Peter (1728), *The Procedure, Limits and Extent of Human Understanding*, London.
- Butler, Joseph (1849), *The Works*. Edited by S. Halifax. 2 vols, Oxford: Oxford University Press.
- Clarke, Samuel (1978), *The Works*, 4 vols, London.
- Cudworth, Ralph (1845), *True Intellectual System of the Universe: Wherein All the Reason and Philosophy of Atheism is Confuted, and its Impossibility Demonstrated*. 3 vols. Translated by J. Harrison, London: Thomas Tegg.
- Harris, John (1698), *The Atheistical Objections against the Being of God, and his Attributes, fairly considered and fully refuted*, Boyle Lectures.
- Hume, David (1932), *The Letters of David Hume*, 2 vols, edited by J. Y. T. Greig. Oxford: Clarendon Press.
- Hume, David (1938), *An Abstract of a Treatise of Human Nature*, reprinted in T.
- Hume, David (1967), *A Letter from a Gentleman to his friend in Edinburgh*. edited by E. C. Mossner and J. V. Price, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Jackson, John (1733), *An Answer to a Book entitled Things divine and supernatural conceiv'd by Analogy with Things natural and human* [by Peter Browne], London.

- Maclaurin, Colin (1968), *An Account of Sir Isaac Newton's Philosophical Discoveries*, With an introduction by L. Lauden. New York.

